

Ivan Lajić

*Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*

Primljeno: 06. 12. 1989.

UTJECAJ DRUŠTVENO-EKONOMSKIH I DEMOGRAFSKIH PROMJENA NA ISELJAVANJE S DALMATINSKIH OTOKA U 19. I PRVOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA

SAŽETAK

Iseljavanje s dalmatinskih otoka poprima masovni karakter posljednjih desetljeća 19. stoljeća i nastavlja se tokom 20. stoljeća. U prvom dijelu analiziranog razdoblja prevladavaju iseljenički prekomorski pravci, da bi u razdoblju između dva svjetska rata dominiralo jugoslavensko i evropsko migracijsko odredište. Otokno iseljavanje uglavnom su uzrokovali ekonomski razlozi, mada u određenim razdobljima ima i vrlo značajnih neekonomskih uzroka. Osim uobičajenih uzroka migracija agrarnog stanovništva, na dalmatinsko-otočnom prostoru susrećemo i specifične uzroke migracija (kriza jedrenjaštva, brodogradnje i popratnih zanata, propadanje vinogradarstva, spužvarstva itd.

1. Utjecaj društveno-ekonomskih faktora na ukupno kretanje stanovništva dalmatinskih otoka u 19. i početkom 20. stoljeća

Specifičnost ukupnog kretanja stanovništva dalmatinskih otoka jest naglašena prisutnost emigracijskih procesa u razdobljima intenzivnijeg porasta broja stanovnika. Nameće se pitanje, koji su faktori utjecali da ova populacija upravo u to vrijeme dostigne svoj brojčani maksimum i zašto u vrijeme demografske ekspanzije (tablica 1) započinju snažni iseljenički tokovi koji će posredno i neposredno utjecati na poremećaje demografskog razvitka sve do u najnovije vrijeme. Mogu li se demografski procesi na relativno širokom i danasve specifičnom geografskom prostoru generalizirati i svesti na jednu opću zakonitost razvoja stanovništva otočne populacije?

Temeljna odrednica društveno-ekonomskog razvitka dalmatinskih otoka u promatranom razdoblju, bez obzira na postojanje određenih povjesnih, političkih, a početkom 20. stoljeća i ekonomskih pretpostavki, jest dominacija značajki agrarnog društva.

Višestoljetni kolonatski sustav, što ga je krajem 19. a ponegdje i u prvoj polovini 20. stoljeća zamijenio slobodni seljački posjed, najčešće je ostvaren otkupom prethodnih obrađivača-kolona. Ovu noviju formu vlasništva nad zemljom sa znatno više energije i invencije obrađuju višečlane porodične (rodovske) zadruge.

Poljoprivreda je bila dominantno zanimanje stanovnika otočnih prostora, mada su se pojedine obitelji, a ponegdje i glavnina stanovništva bavili tradicionalnim priobalnim zanimanjima i zanatima (pomorstvom, brodogradnjom, koraljarstvom, spužvarstvom itd.). Izuzevši tržišnu orijentaciju karakteristič-

nih obalnih zanimanja, glavnina stanovništva egzistirala je u sferi prirodne proizvodnje i potrošnje. Izvozna konjunktura dalmatinskog vina u drugom dijelu 19. stoljeća razbila je autarhičnost prirodne privrede i razvila robno-novčane odnose.

Učinci ovih transformacija, s različitim vremenskim pomacima, vidljivo su se odrazili i na demografska kretanja dalmatinskih otoka i otočnih skupina. Neujednačenost demografskog razvoja pojedinih otočnih skupina odraz je različitih privrednih, geografskih (važna je blizina priobalnog centra), zatečenih demografskih struktura, kao i ostalih relevantnih faktora. U vrijeme prevladavanja prirodne poljoprivrede, visoki je natalitet pretpostavljen ekonomskim, psihološko-socijalnim, a nadalje, biološkim zakonitostima. Polivalentna prirodna agrarna proizvodnja, uz nedovoljno razvijen obrt i trgovinu, te nesigurnu komunikaciju morem, tražila je mnogo živog rada (»mnogo ruku«) kako bi nesmetano tekao život i funkcionirale porodične zadruge. »Hrana, odjeća, obuća, kuća i namještaj u njoj, alati potrebni za proizvodnju pretežnim su se dijelom proizvodili u kućnoj zajednici, a izrađivali su ih njezini članovi... Mljelo se u kućnom žrvnju, peklo u vlastitoj peći. U kućnoj zajednici prela se vuna, kudjelja i lan, tkalo se tkivo, bojadilo, valjalo, šilo i plelo. Kola, plug, branu, kuću za stanovanje i privredne zgrade, krevete, stolove i stolice, čak i lonce, crepulje, tanjure, zdjele i kašike izrađivali su članovi kućne zajednice...« (13 : 144).

Tablica 1

Ukupno kretanje stanovništva dalmatinskih otoka u razdoblju 1857–1931.

Otočne skupine	Godina popisa								
	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Korčula	10021	10567	12388	14934	17377	20340	22350	20698	
Brač	16022	18330	19969	22650	24408	22969	19339	17331	
Hvar	12271	13378	15040	17016	18091	16943	17130	14428	
Vis	6304	6485	7871	8674	9914	10107	9788	8756	
Lastovo	1148	1042	1050	1226	1384	1417	1558	1700	
Otoci-općine	45766	49802	56318	64500	71174	71776	70165	62913	
Zadarski otoci	13427	13475	15381	17299	19630	20649	23722	22722	
Biogradski otoci	2322	2653	2840	3077	3446	3952	4137	4267	
Šibenski otoci	8159	9791	9708	10568	12023	13021	14359	12930	
Splitski otoci	1970	2328	2556	3171	3687	3516	3528	3477	
Trogiški otoci	1069	1200	1221	1687	1968	2225	2309	2695	
Dubrovački otoci	3514	3301	3432	3362	3233	3511	3390	3542	
UKUPNO	76227	82550	91456	103664	115161	118650	121610	112546	
Dalmacija	374237	403149	432284	481891	545184	592599	611464	649821	
Hrvatska	2181499	2398292	2506228	2854558	3161456	3460584	3443375	3785455	

Izvor: Korenčić, Mirko: »Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857–1971«, JAZU, Zagreb, 1979.

Zadarska skupina obuhvaća: Ugljan, Silbu, Molat, Sestrunj, Rivanj, Dugi otok, Premudu, Ist, Iž, Olib, Vir, Ravu, Znerinac;

Šibenska: Murter, Žirje, Kaprije, Prvić, Krapanj, Zlarin;

Trogiška: M. i V. Drvenik i dio Čiova;

Splitska: Šolta;

Biogradska: Pašman i Vrgada;

Dubrovačka: Šipan, Mljet, Koločep, Lopud.

Biološka reprodukcija zbivala se pod izuzetno teškim uvjetima, gdje je sve do sredine 19. stoljeća osnovna komponenta kretanja stanovništva bio mortalitet, jer je učestalost rađanja pokazivala tek blage promjene. Visok mortalitet bio je u funkcionalnoj vezi s natalitetom, a psihološki su razlozi poticali reprodukciju (strah da će zadruga i obitelj ostati bez potomstva i dovoljno aktivne radne snage) i inicirali visoki natalitet, bez obzira na cijenu rađanja« (visok neonatalni mortalitet i mortalitet fertitilnih žena).

Sve intenzivnijim uključivanjem i afirmacijom robno-novčane privrede slabi kohezija porodičnih zadruga. Ona se dijeli na veći broj obiteljskih nukleusa, koji su situirani na odvojenim i ekonomski zaokruženim domaćinstvima. Kakav je utjecaj izvršilo raspadanje porodičnih zadruga na ukupno kretanje stanovništva teško možemo odgovoriti bez jedne egzaktnije socijalno-demografske analize. Pošto je proces cijepanja porodičnih zadruga jedna od popratnih pojava sveobuhvatnoga, ali vremenski relativno kratkog ekonomskog blagostanja stanovništva otočnih naselja, možemo ga prihvatiti kao institucionalnu formu u čijem se okrilju događaju glavne demografske transformacije. Njihov uzrok prvenstveno treba tražiti u povećanom životnom standardu (dostupnijoj primarnoj zdravstvenoj zaštiti, boljoj i raznovrsnijoj prehrani stanovništva, boljim stambenim uvjetima, unapređenju komunalnih otočnih službi itd.), čiji se efekti povoljno odražavaju na kontinuirano smanjenje i ublažavanje mortalitetnih amplituda.

Pomaci u društveno-ekonomskom razvoju koji se odražavaju na komponente prirodnog kretanja stanovništva dalmatinskih otoka u vrijeme prvih sveobuhvatnih popisa stanovništva, po mnogim elementima asociraju na pojedine etape demografske tranzicije.

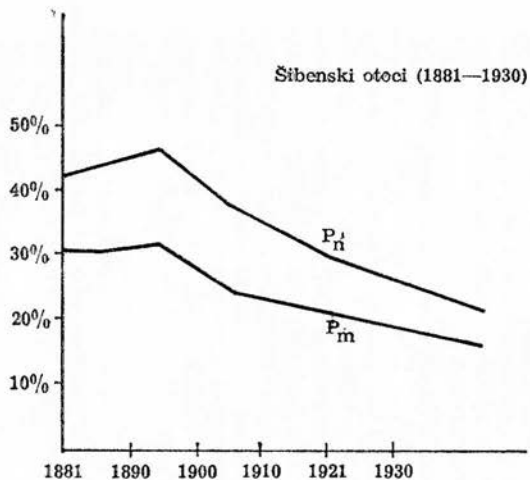
Predtranzicijsku etapu karakterizira visok mortalitet i visok natalitet. Prosječne godišnje stope mortaliteta ne padaju ispod 30‰, a nataliteta ispod 40‰. Još sredinom prošlog stoljeća na primjerima nekih dalmatinskih otoka mogu se pronaći godine kada su obje komponente prirodnog kretanja bile više od 50‰, čak i višeg nivoa mortaliteta u odnosu na natalitet.

Predtranzicijsku etapu, između ostalog, karakteriziraju dojmrljive oscilacije visokih vrijednosti mortaliteta, koje su ujedno tipične za društva i populacije niske razine društveno-ekonomskog razvoja.

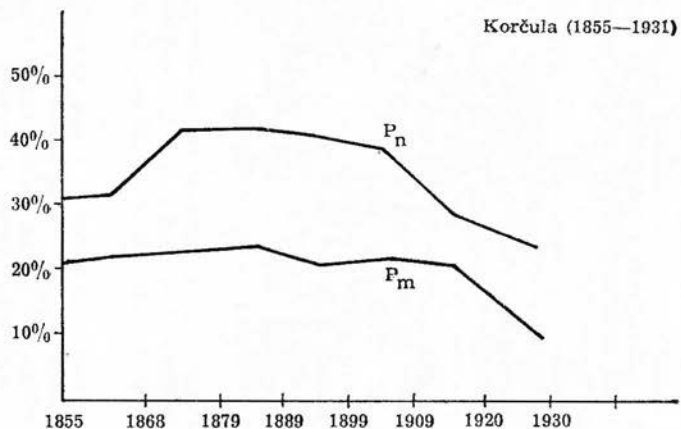
Uspoređujući dinamiku i međuodnose komponenata prirodnog kretanja stanovništva triju dalmatinskih otočnih tipova, koji po našem sudu vjerno reprezentiraju cjelokupni dalmatinsko-otočni arhipelag: Korčule (veliki dalmatinski otok), šibenskih otoka (disperzan arhipelag, s jednim premoštenim otokom, obuhvaća priobalne i pučinske otoke itd.), te Mljeta (izdvojen poljoprivredni otok), možemo lako zaključiti da je kod sviju natalitet derivat mortaliteta (vidi grafikom 1). Naime, povećani predtranzicijski mortaliteti ubrzo izazivaju još više natalitete. Ovaj »biološki« model na glavnini otoka potražit će sve do prijelaza u 20. stoljeće, kada pod utjecajem novih društveno-ekonomskih, ali i socijalno-psiholoških okolnosti, dolazi do vidnih pomaka i transformacije relacije »mortalitet-natalitet«, u kojoj se vrlo brzo preskače I tranzicijska etapa.

Prije nego što analiziramo tranzicijsko ponašanje stanovništva izabranih otoka moraju se istaći neke specifičnosti dalmatinsko-otočne populacije, koje stoga atipično reagiraju na također neuobičajene faktore društveno-ekonomskog razvitka.

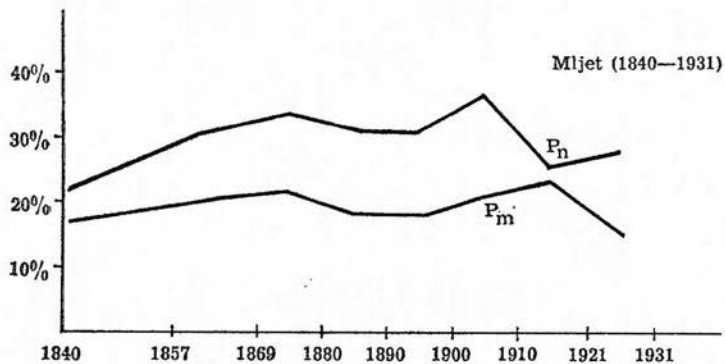
1. Demografska tranzicija otoka ne počiva (kao što je slučaj s evropskim zemljama i kontinentalne matice kojoj otoci pripadaju) na razvoju proizvodnih snaga vezanih uz revolucionarne promjene industrijske

Izvor: Friganović: Stanovništvo šibenskog područja

Izvor: Kalodera: Otok Korčula

Izvor: Stražičići: Otok Mljet

Grafikon 1
 Grafički prikaz prirodnog kretanja stanovništva: šibenskih otoka, Korčule i Mljeta
 u drugoj polovici 19. i prve tri decenije 20. stoljeća

produktivnije (»industrijska revolucija«), već na poboljšanim uvjetima života koje je omogućivala *kvalitetnija poljoprivredna proizvodnja*.

2. Ostaju metodološke dileme vezane o evidentnosti tranzicijskih etapa (smanjivanje mortaliteta i nataliteta) koje proizlaze iz pomaka životnih uvjeta otočana. Ne smije se zanemariti vrlo bitni demografski faktor, a to je prisutna dobna struktura stanovništva na prijelazu stoljeća. U pomlađenoj dobnjoj strukturi, gdje su procesi intenzivnog podmlađivanja populacije tekli već u drugom dijelu 19. stoljeća, stopa mortaliteta, izražena kao učestalost smrtnosti, mora opadati. Istovremeno treba podvući da se u vrijeme visokih stopa orasta stanovništva obujam otočnog emigracijskog stanovništva nije bitno smanjivao. Dobno-spolna struktura migranata, u kojoj prevladava mlade i muško stanovništvo, negativno se odražava na reprodukcijске procese u sferi nataliteta (smanjena stopa nupcijaliteta, debalans po spolu itd.).

Analiza prirodnog kretanja cjelokupne dalmatinsko-otočne populacije za razdoblje 1857—1931. na temelju postojećih izvora teško se može provesti, te smo prisiljeni izvršiti selekciju koja je primjerena biološkim pretpostavkama i demografskom ponašanju ostalih otočnih područja.

Primjer Korčule, otoka koji je 1857—1910. udvostručio broj stanovnika, pokazuje da je mortalitet sve do 1910. bio viši od 20%. Natalitet, koji je naglo porastao u razdoblju 1857—1869. zadržavao je vrijednosti iznad (i oko) 40% sve do 1910, kada je osjetno pao na nivo iznad 20%. Treba istaći da je ovom padu nataliteta prethodio blaži pad mortaliteta (1880—1890), mada strmji pad počinje 1910—1921, kada zapravo možemo i ustvrditi tranzicijski pomak mortaliteta (u desetgodišnjem međupopisnom razdoblju gotovo se prepolovio), ali i nataliteta.

Što se tiče šibenskog arhipelaga (kojemu su vrlo slični zadarski, trogirski i biogradski otoci) vrlo visok rast nataliteta (preko 45%) i mortaliteta (preko 30%) tekao je uzlaznim pravcem krajem 19. stoljeća, pri čemu je strmiji rast pokazivao natalitet. U posljednjem desetljeću 19. stoljeća počinje osjetno padati natalitet, ali pošto su naslijedene vrlo visoke mortalitetne stope, njegov pad nije dovoljan da bi se moglo konstatirati kako je to isključiva posljedica druge komponente prirodnog kretanja. Natalitet će tek poslije 1921. pasti ispod 30%, a mortalitet ispod 20% (faza centralne tranzicije).

U promatranom razdoblju otok Mljet nije nikad dostizao tako visoke vrijednosti mortaliteta i nataliteta kao šibenski otoci i Korčula, ali su kod njega u relativno kratkom vremenu ipak vidljive karakteristične tranzicijske etape. U svim je međupopisnim razdobljima druge polovine 19. stoljeća natalitet prelazio 30%, da bi na prijelazu u 20. stoljeće natalitetne vrijednosti kulminirale iznad 35%. Analogno kretanju stanovništva i na drugim dalmatinskim otocima, i ovdje, u populaciji nerazvijenoga agrarnog društva, povećanje mortaliteta uzrokuje povećanje stopa nataliteta. Ovakva situacija traje sve do godine 1910, kada dolazi do uspona kretanja samo jedne komponente. Ovo neobičajeno ponašanje mortaliteta i nataliteta susreli smo i pri analizi populacija drugih, isključivo malih otoka. Malobrojno stanovništvo otoka Mljeta iseljavanjem vitalnijeg dijela populacije trpi teže biološke posljedice nego što je slučaj s većim otočnim populacijama. Natalitet opada, a mortalitet raste, što u ovom razdoblju pripisujemo povećanom udjelu starijeg stanovništva, mortalitetnih posljedica Prvog svjetskog rata, a osobito pogubnosti »španjolske« groznice.

Mada ćemo emigracijske procese posebno obrađivati, smatramo da je ovdje potrebno podvući neke aspekte migracijskih procesa u kontekstu etapnog razvoja i porasta populacije.

Kada se proučava etapni razvoj dalmatinsko-otočne populacije evidentno je da nju još krajem 19. stoljeća karakterizira predtranzicijsko razdoblje, a da se početkom 20. stoljeća razlučuju prve dvije podetape tranzicije. Teorija demografske tranzicije isključuje migracije u definiranju pojedinih tranzicijskih faza, smatrajući da migracije spadaju u »nenormalno« kretanje stanovništva. Međutim, smatramo da zbog kontinuiranog mehaničkog kretanja stanovništva dalmatinskih otoka, migracije presudno (direktno i indirektno) određuju i ostale komponente prirodnog kretanja. Istovremeno, pojavni karakter, vremensko određenje, migrantsku strukturu i njihov obujam djelomično treba shvatiti kao popratnu pojavu, a uvjetno i kao posljedicu povećanog prirodnog prirasta, prvenstveno ostvarenog smanjenjem smrtnosti. Naime, onaj dio emigracijskog kontingenta koji je formiran pod utjecajem agrarne prenapučenosti (nastale kao odraz povećanog priljeva mladog stanovništva kojeg ne prati adekvatni tempo poboljšanja poljoprivredne proizvodnje) (11 : 143), kao i unutrašnji otočni transfer i migracije, uvjetno možemo nazvati »migrantima tranzicijskih generacija«. Privredni razvoj, koji je u demografskoj sferi uvjetovao dugotrajnije razdoblje viših prirodnih prirasta, u jednom trenutku stvara svoju negaciju.

U limitiranim agrarnim uvjetima proizvodnje, gdje je mogućnost širenja obradivih površina ograničena, a niski nivo poljoprivredne specijalizacije, nedovoljno razvijeno unutrašnje tržište i neelastična poljoprivredna proizvodnja, ne mogu opstirati nagli porast populacije koja se mora naći pred alternativom: ili ostati na sve skućenijem posjedu, ili otići s njega, tj. emigrirati s otoka.

Emigracija predstavlja vrlo slojevit proces pri kojem migrant savladava raznovrsne barijere (ekonomske, geografske, etničke, kulturne, psihološke itd.). U slučaju emigracija s agrarnih sredina vrlo je teško povući granicu između funkcionalnoga aktivnog kontingenta i viška stanovništva (»optimum«), koja zapravo predstavlja idealno zamišljen emigracijski kontingent temeljen na ekonomskim razlozima (migranti se izjednačavaju s agrarnom prenapučenosti).

2. Značaj emigracijskih procesa na kretanje stanovništva dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća

Definirati neki prostor kao imigracijski ili emigracijski znači dobro poznavati njegovu demografsku povijest iz koje je vidljivo prevladavanje jednoga od migracijskih pravaca.

Iz oskudnih (nesistematiziranih i kronološki različitih) izvora daleke otočne povijesti saznajemo da se uloga otoka u migracijskim pravcima mijenjala ovisno o političkim, ekonomskim i religijskim kretanjima na kopnu, ali i na samim otocima.

Izuzevši tri značajnija povijesna depopulacijska razdoblja, sve do 19. stoljeća dalmatinski su otoci imali značajke imigracijskog prostora. Prvi je depopulacijski period vezan uz antičku Grčku i Rim, koji su vršili višestoljetnu kolonizaciju¹ jadranskog područja, među kojem posebno mjesto zauzimaju

¹ Neki teoretičari (npr. Fairchild, Citroen itd.) kolonizaciju ne ubrajaju u migracije, već je smatraju osvajanjem prostora od strane civilizacije višeg stupnja (op. I. L.).

dalmatinski otoci. Raspadom ovih imperija veliki dio kolonijalnog stanovništva odlazi u maticu zemlju. Drugi depopulacijski period vremenski je lociran od 8. do 10. stoljeća, a također je uzrokovan napuštanjem predhrvatskog življa. Na kopno već prisjeli vojno-politički organizirani Hrvati na otoke se još ne naseljavaju.

U trećem depopulacijskom periodu ne može se govoriti o emigracijama kao uzroku intenzivnoga i dugotrajnijeg smanjenja broja stanovnika dalmatinskih otoka. Depopulaciju dalmatinskih otoka u 15. i 16. stoljeću uzrokuju karakteristični srednjovjekovni pomori (naročito kuga, ali i druge epidemije) koji su gotovo uništavali reproduktivne sposobnosti stanovništva pojedinih naselja, pa i cijelih otoka (Hvar, Brač, Korčula, itd.). Istovremeno, ove su depopulacije otvorile prostor novim imigracijama s kopna.

Nasuprot ovim depopulacijskim periodima, velikim dijelom uzrokovanim neekonomskim migracijama i njihovim posljedicama, emigracije 19. i 20. stoljeća uglavnom su motivirane ekonomskim, a tek djelomično političkim i ostalim razlozima (pojedinačne migracije, migracije specifične za pojedine otoke, školovanja, ženidbe itd.). Grupirati uzroke emigracija prema prevlasti jednoga migracijskog poticaja dosta je riskantno, jer obrađujući ovaj fenomen moralo pretpostaviti da u sklopu kompleksnih uzroka migracija jedan od njih svojim značenjem dominira.

Ekonomske uzroke dalmatinsko-otočnih emigracija podijelili smo na a) emigracije uzrokovane prenaseljenošću otoka, b) emigracije potaknute krizom vinogradarstva i »vinskom klauzulom«, c) emigracije uzrokovane seljačkim dugovima, i d) migracije prouzročene ostalim ekonomskim razlozima (propast jedrenjaštva, koraljarstva, drvene brodogradnje i popratnih zanata).

Od neekonomskih faktora migracijskog potiska izdvojili smo vojno-političke uzroke migracije, mada smo svjesni da s današnjeg aspekta promatranja teško možemo stvoriti neke kategoričke (a kamoli kvantitativne) sudove o uzročno-posljedičnim vezama migracija i pojedinih političkih činova.

2.1. Ekonomski uzroci iseljavanja

Agrarna se prenaseljenost definira na više načina, međutim prevladavaju one definicije koje ovu pojavu objašnjavaju, bilo s proizvodnoga, bilo s potrošačkog stajališta.

Proizvodna definicija polazi od disharmonije rasta stanovništva i njegove proizvodnje. Porast stanovništva djeluje negativnim efektom na prosječno raspoloživa dobra poljoprivrednog stanovništva, a agrarni višak stanovništva predstavlja onaj broj ljudi zbog kojih se ne bi smanjila proizvodnja ukoliko bi oni napustili poljoprivrednu djelatnost.

Sadržaj definicije koja tumači agrarnu prenaseljenost s aspekta potrošnje tvrdi da se povećanjem broja poljoprivrednog stanovništva smanjuje njihov životni standard.

Kako agrarna prenaseljenost predstavlja relativni pojam koji je matematički izražen omjerom broja stanovnika i obradive površine, može se izvršiti i inverzna definicija po kojoj je agrarna prenaseljenost izraz za nedostatak zemlje i drugih sredstava proizvodnje za prisutni broj stanovnika. Za veći dio otočnih područja ova je definicija prihvatljivija, osobito u usporedbi s tretmanom kontinentalne agrarne prenapučenosti, gdje je mogućnost pretvorbe (privođenja) zemljišta u agrarne svrhe daleko veća nego na skućenim otočnim arealima.

Agrarna prenaseljenost vrlo je dinamična kategorija, što znači da je ni u jednom trenutku ne smijemo prihvatiti kao statistički datu pojavu. Bičanić navodi tri osnovna načina formiranja prenaseljenosti, a to su:

1. kada broj stanovnika raste brže od socijalnog dohotka,
2. kada stanovništvo raste, a socijalni dohodak pada,
3. kada stanovništvo opada, a socijalni dohodak pada brže od stanovništva (3 : 10—11).

Agrarna prenaseljenost dalmatinskih otoka u vrijeme prvih devet službenih popisa stanovništva formirala se pod utjecajem sva tri navedena modaliteta, s tim, da su prva dva načina prevladavala prije Prvoga svjetskog rata, a treći nakon njega.

Konjunktorna privredna kretanja bitno utječu na smanjenje i ublažavanje negativnih posljedica agrarne prenaseljenosti, za koju neki autori smatraju da je nastala kao posljedica nekvalitetnog načina obrade zemlje, a ne nagomilavanjem prevelikog broja agrarnog stanovništva. Kao argument služi im primjer zapadnoevropskih zemalja koje su izuzetnim naporima i organizacijom omogućile ostvarenje visokog životnog standarda relativno gusto naseljenom agrarnom stanovništvu, te da konjunktura poljoprivredne proizvodnje pozitivno utječe na prenaseljenost, čak da stvara potrebu i za imigracijskom radnom snagom. Takav primjer zatičemo u vrijeme ekspanzije i konjunktura otočnog vinogradarstva krajem 19. stoljeća, kada su se sve zemljišne površine nastojale privesti kulturi vinove loze. »Krcilo se maslinike, krcilo se šume, napuštao uzgoj drugih kultura i svaki komadić zemlje, gdje je to bilo moguće, bio je zasađen vinovom lozom. Svjedoci tog vremena još su uvijek prisutne ogromne kamene gomile »meje« i »redovi« što su ih skupljali vinogradari da bi dobili što više obradive zemlje. Brački (a i hvarski, viški, korčulanski i drugi — op. I. L.) se vinogradari nisu mogli sami brinuti oko uzgoja loze i berbe grožđa, pa je na Brač dolazilo stotine dalmatinskih Zagoraca za obradu vinograda, koji bi se nakon završenih radova vraćali kućama s bogatim zaradama. U to doba na otoku Braču bilo je pod vinogradima 12157 ha površine, što je činilo 68% od moguće obradive površine (podatak iz 1893).« (6 : 43). Kao što se iz ovog svjedočanstva vidi, otoci su u vrijeme gospodarske ekspanzije bili istovremeno prostor sezonskih imigracija, ali i iseljenička (emigracijska) žarišta. Teorije o agrarnoj prenaseljenosti vrlo često smatraju da su migracije jedan od uzroka, a još češće faktor prevladavanja prenaseljenosti.

U otvorenom tipu populacije kada se proizvodno-potrošni potencijali umanjuju, i ukoliko ne postoje destimulirajući migracijski elementi, stanovništvo napušta matično područje i nastoji se naseliti tamo gdje će ostvariti relativno bolje mogućnosti napretka.

Proces migracija, koji se razvija od informacije i prvotne ideje do same realizacije, u pravilu je dugotrajan, i ponekad se ostvaruje u vremenskoj distanci kada su već oslabili uzroci koji su prouzročili pojavu. Takvu situaciju zatičemo i na dalmatinskim otocima na prijelazu 19. u 20. stoljeće, kada emigracijski ciklus ne prati dovoljno elastično proizvodno-potrošne determinante povećanja agrarne prenaseljenosti.

Otočna je emigracija pretežno ovisila o dva faktora i to:

- a) o nivou razvijenosti centara kontinentalnog priobalja i
- b) o mogućnostima transkontinentalnog iseljavanja.

U agrarno prenapućenom otočnom stanovništvu obalni su centri i njihova mlada industrija imali permanentno prisutnu rezervnu armiju rada. Me-

đutim, ovo je stanovništvo imalo vrlo jaku konkurenciju u zagorskom stanovništvu, pa je pojačan pritisak na zapošljavanje u zemlji korespondirao s pojačanim prekomorskim iseljavanjem. U pretpostavci postojanja samo unutrašnjih migracijskih pravaca, relativno nerazvijena industrija priobalja u visokonatalitetnom razdoblju demografskog razvoja priobalja, otoka i zaleđa ne bi samostalno mogla apsorbirati pritisak na zapošljavanje novih kontingenta radne snage, te bi se analogno tome, broj nezaposlenih stalno povećavao. Stoga je iseljavanje, koje naročito na otocima ima dugotrajnu tradiciju, bilo najrealniji put transfera agrarne prenapučenosti, više nego što to bijahu unutarregionalni migracijski pravci.

Ideje o emigraciji kao razrješenju agrarne prenapučenosti izuzetno su stare. Prve još susrećemo u radovima starokineskog mislioca Konfucija koji je tražio idealni omjer (optimum!) između broja ljudi i raspoložive zemlje, te preporučuje vladi da prenapučenost rješava tako da viškove stanovništva iseli u slabije naseljene krajeve. (2 : 6)

I Platon će u razmatranju optimalnog odnosa broja stanovnika polisa i njemu pripadajuće zemlje doći čak do idealnog broja stanovnika, koji, ukoliko se prijede, treba iseljavanjem viška vratiti na stari broj. Ukoliko pak nastupi depopulacija, Platon preporučuje naseljavanje polisa eksternim stanovništvom. Slične pristupe možemo pratiti sve do suvremenih teorija (2 : 5—21).

U nas je još Jovan Cvijić, pišući o uzrocima metanastazičkih kretanja istakao dinarski prostor (kojem u širem smislu pripadaju i jadranski otoci) kao područje na kojem postoji nerazmjer broja stanovnika i kvalitetne zemlje, što prisiljava stanovništvo na iseljavanje. »U karsnim predelima ima malo životne zemlje, a priraštaj stanovnika je veliki. I u normalnim godinama postoji nesrazmera između izvora za život i broja stanovništva. Isti je slučaj i sa visokim planinskim oblastima dinarskog sistema. Da bi se mogao ishraniti i održati jedan deo stanovništva karsnih i planinskih zemalja, drugi se mora iseljavati. Postoje dakle, uslovi za prirodnu i stalnu migraciju« (4 : 188).

Bićanić smatra da je probleme agrarne prenaseljenosti moguće riješiti na ovih pet načina (3 : 19):

1. Uvećanjem površine obradivog zemljišta,
2. smanjenjem potrebne površine zemlje po stanovniku putem intenzivnije obrade,
3. iseljavanjem viška stanovništva: a) u gradove, b) u druge krajeve, c) u inozemstvo,
4. smanjenjem broja stanovnika koji se bave poljodjelstvom davanjem drugih zarada,
5. boljom podjelom među poljodjelicima.

Od svih navedenih načina rješavanja ovoga naglašenog problema predratnog razvoja autor smatra da je najneprihvatljivije iseljavanje stanovništva, i unutar naše zemlje, a nekmo i u inozemstvo. Međutim, dotadašnji intenzitet iseljavanja u prekomorske zemlje, kojemu se kasnije pridružuje i pojačano unutarnje migriranje otočnog stanovništva, govori da se osim iseljavanja na ovom prostoru nisu ni tražile alternative u rješavanju agrarne prenaseljenosti.

Na temelju statističkih podataka Ministarstva poljoprivrede (1930) i popisa stanovništva iz 1931. isti je autor, uzevši za kriterij prenaseljenosti donju

granicu veličine srednjeg seljačkog posjeda² i pet članova domaćinstva koji ga obrađuju, izračunao tadašnju agrarnu prenaseljenost Dalmacije i njenih otoka.

U tadašnjoj Dalmaciji bilo je »280.000 duša suviše« (3 : 15) što je bilo čak 66% sveukupne populacije. Uspoređujući otoke s dalmatinskim kopnom, Bičanić zaključuje da je na otocima prenapučenost nešto blaža, osobito u usporedbi s Dalmatinskom zagorom.

Kako je autoru bilo moguće zasebno predočiti agrarnu prenaseljenost na Braču, Hvaru (zajedno s Visom), Korčuli, te na zadarskim i biogradskim otocima, a pretpostavivši vrlo slično stanje i na ostalim dalmatinskim otocima, izvršili smo daljnju procjenu i za ostale otočne skupine (tablica 2). Podaci se odnose na posljednji predratni popis stanovništva.

Tablica 2

Agrarna prenaseljenost na dalmatinskim otocima 1931.

Otoci i otočne skupine	Agrarni višak stanovništva (broj)	Udio u ukupnom broju stanovnika (u %) 1931.
1	2	3
Brač	6.447	37,4
Hvar i Vis	8.706	37,6
Korčula*	11.277	50,0
Zadarski i biogradski otoci	18.207	67,5
Šibenski otoci	7.240	56,0
Trogirski otoci	1.500	55,7
Splitski otoci	1.960	56,4
Dubrovački otoci	1.984	56,0
UKUPNO	57.351	51,0

* Obuhvaćen i dio Pelješa (op. I. L.).

Rezultati pokazuju da se na dalmatinskim otocima agrarni višak kretao iznad pedeset posto ukupne populacije (51% godine 1931), te je u uvjetima spore i nedovoljne privredne transformacije predstavljao istaknuti latentni emigracijski kontingent. Međutim, prava dimenzija agrarne prenaseljenosti može se potpunije predočiti tek analizom proizvodnosti poljoprivrednog posjeda, stupnjem prirodne proizvodnje i njegovom izvoznom sposobnošću.

Kriza vinogradarstva koja je pogodila Dalmaciju i njene otoke na prijelazu stoljeća bila je uzrokovana institucionalnim i elementarnim razlozima. Institucionalni uzroci krize leže u djelovanju »vinske klauzule«,³ koja se odrazila na strmi pad cijena otočnog vina.

Taj pad najzornije možemo ilustrirati primjerom kretanja cijena bračkih vina, a kojeg možemo vidjeti iz izvještaja sutivanske općine austrijskoj vladi (9 : 66).

² Donja granica srednjega seljačkog posjeda tada je iznosila 5 ha (op. I. L.).

³ »Vinska klauzula« dio je trgovinskog sporazuma između članica Trojnog saveza: Njemačke, Italije i Austro-Ugarske, koji je donesen 31. 12. 1891. Ovim se sporazumom omogućuje najpovoljnija prodaja talijanskog vina na austro-ugarskom tržištu.

Cijena vina na Braču prije i nakon donošenja »vinske klauzule«:

Godina	Cijena po barilu u fiorinima	
	crnoga	bijeloga
1889.	16 f	25 f
1890.	14,5 f	18 f
1891.	14 f	18 f
1892.	7,5 f	8 f
1893.	6 f	8 f

Negativni ekonomski aspekti klauzule ogledaju se u direktnim gubicima dalmatinskog vinogradarstva smanjenjem tržišne cijene vina, opadanjem i zanemarivanjem proizvodnje, padom kupovne moći i životnog standarda otočnog stanovništva. Nakon donošenja »vinske klauzule« započelo je razdoblje najsnažnijih emigracijskih procesa, koje možemo direktno povezati s ovim ekonomskim, ali i političkim aktom. »Došlo je do velike emigracije, naročito u prekomorske zemlje, gdje je dio našeg naroda bio prisiljen da zaradi koru kruha, kad to nije mogao kod kuće ni uz pune bačve vina« (15 : 135).

Istovremeno, klauzula je dalmatinskom seljaku vrlo jasno predočila što za njega znači monokulturna proizvodnja i gdje se kriju njezine opasnosti. Negativni odraz »vinske klauzule« na nerazvijenu i tada izrazito monokulturnu poljoprivrednu proizvodnju dalmatinskih otoka još je više potenciran širenjem filoksera (1894). Epidemija filoksera naglo je poharala već poljuljano otočno vinogradarstvo. Ona se iznenadujuće brzo širila na geografski djelomično izoliranim i disperznim otocima. Slom monokulturne privrede tražio je brzu preorijentaciju ili rekonstrukciju vinogradarstva. Stanovništvo dalmatinskih otoka nije posjedovalo takve financijske mogućnosti brzog prestrukturiranja privrede. Za veliki broj, naročito mladeg stanovništva, egzistencijalni imperativi nametali su jedino rješenje koje su nalazili — u iseljavanju sa otoka.

U 19. i početkom 20. stoljeća možemo istaknuti dva prevladavajuća razloga *zaduživanja dalmatinskog seljaka*. Razvoj robno-novčanih odnosa prati raspad kolonatskog sistema (12 : 202), kojeg se kolon može osloboditi otkupom zemlje koju je dotad obrađivao.⁴ Bez obzira što je kmet (kolon) imao pravnu mogućnost razrješenja kmetskog odnosa, njegova novčana akumulacija nije bila dovoljna da se »otkupi« od svog »contea«. Razrješenje takva stanja nalazi zaduživanjem bilo kod samog vlasnika, ili pak kod »zeleniša«. Za domaćinstva prevladavajuće prirodne proizvodnje, vraćanje novčanog duga predstavljalo je izuzetni napor, te u fazi jačanja emigracijskih procesa, zadužena, ali lišena kolonata, poljoprivredna domaćinstva šalju u inozemstvo pojedine članove kako bi njihovim zaradama ostvarili definitivno oslobađanje od feudalnih ostataka.

Koliko se dugo zadržao i koliko je još prisutno njegovo značenje na teritoriju Dalmacije početkom 20. stoljeća govore podaci da je tada (1902) 57,4⁰/₀ domaćinstava obrađivalo vlastitu zemlju, 37,7⁰/₀ djelomično vlastitu, a djelomično u kolonatskom odnosu, dok je 4,8⁰/₀ domaćinstava obrađivalo zemlju isključivo u kolonatskom odnosu (12 : 202).

Karakterističan primjer otkupa kolonata zatičemo na Šolti, otoku gdje je kolonat vrlo dugo zadržao raznovrsne forme (crkveni, plemićki i općinski

⁴ Godine 1755. stupio je na snagu tzv. Grimanijev zakon, kojim se kolon mogao otkupljivati od gospodara, a nakon toga, 1816, stupio je na snagu već spomenuti austrijski zakon kojim se odnosi između gospodara i kmeta smatraju pogodbom privatno-pravne naravi (op. I. L.).

kolonata), koje su predstavljale, ovisno o vlasništvu, osnovne tipove otočnog kolonata. Raspad šoltanskog kolonata ovako je opisao Rubić: »seljaci su se svojim marljivim radom počeli otkupljivati od splitskog sjemeništa i od splitske općine. Splitski tolomaši (talijanaši) bili su protiv prodaje, a splitski »pun-tari« za prodaju Šolte. 1905. god. su se sporazumjeli, i Šoltani su se otkupili od Splita. Da bi isplatili taj veliki trošak, seljaci su se počeli iseljavati u Ameriku, odakle su slali novac. Oni koji su ostali kod kuće, dali su se na krčnje novih vinograda, osobito u polju, da skupim vinom plate dugove, da podignu kuće i pojačaju svoj standard kulture i života. Šolta postaje samostal-na, ali se njena gravitacija prema Splitu ne prekida« (16 : 118).

Drugi glavni vid zaduživanja, osim otkupa od kolonata, direktno ili po-sredno vezan je uz vinogradarstvo, koje u ranijoj konjunktornoj fazi (sedam-desetih godina prošlog stoljeća) pojačava »glad za zemljom«, koja se mani-festira privođenjem pašnjačkih, ali i kvalitetnijih zemljišta kulturi vinove loze. Zato slobodni seljaci nastoje otkupiti stare vinograde, od vlasnika koji-ma nisu toliko značajni prihod kao oslobođenim kolonima.

Cijena vinograda za seljačke prilike izuzetno je visoka, a uz to treba proći jedan period do prvih ekonomičnih uroda. Seljak se zadužuje kako bi mogao intenzivirati proizvodnju, međutim u mnogim slučajevima prisiljen je otići, ili »delegirati«, prvenstveno mlađe ukućane, na rad u inozemstvo. Pr-votno zamišljene kao privremeno migriranje, nakon procesa adaptacije mi-granta u zemlji imigracije, privremene migracije jednim dijelom transponi-raj u stalne. Drugi značajni emigracijski val uzrokovan zaduživanjem poljo-privrednika posljedica je obnove i modernizacije vinograda koji su pretrpjeli znatne štete pojavom filoksere. Ove su migracije nešto mlađe od onih koje su izazvane otkupom kolonata, a zaduživanje je nastalo ne samo kod poje-dinca (najčešće lihvara), već i kod novčanih institucija kojima je bila duž-nost da pomognu privrednoj revitalizaciji gotovo uništene poljoprivrede. Da bi ublažila posljedice filoksere, ali i poražavajuće »vinske klauzule«, Austrija je uvela dodjelu desetgodišnjih beskamratnih zajmova, ali uz uvjet da polo-vicu sredstava dodjeli samoupravna pokrajinska vlast. Kako se Dalmacija na-lazila u vrlo teškom privrednom i financijskom položaju, nije mogla sudjelovati u obnovi vinogradarstva u onoj mjeri kako je zahtijevala Austrija. Može se reći da je dalmatinski vinogradar imao veće koristi što je bio oslobođen plaćanja poreza u razdoblju od deset godina za uništene vinograde, ili nasade na modernoj američkoj podlozi.

Štete su bile katastrofalne, a zaduživanje toliko da ga nije moglo vraćati poljoprivredno domaćinstvo, koje osim toga, u tom periodu doživljava de-mografsku ekspanziju i adekvatno tome, sve veću agrarnu prenaseljenost.

Ovakvo stanje potencira nove emigracijske tokove i pravce koji se u to vrijeme sve više orijentiraju prema Južnoj Americi. »Naši su iseljenici zara-dom u stranom svijetu otplaćivali dugove i svojim ukućanima pomagali da obnove vinograde, a mnogi su se ponovo i vraćali, da na obnovljenim vino-gradima započnu nov život« (15 : 135—136).

Propast otočnog vinogradarstva otežalo je ionako težak položaj kolona i napoličara, koji zbog definitivnog odvajanja od zemlje postaju najmigrati-bilniji socijalni sloj. Razlog ovoj tvrdnji nalazi se u ugovornoj klauzuli između gospodara i kolona, gdje se kolonu daje vinograd »dok loza traje«. Propašću vinograda vlasnik je mogao uskratiti daljnju obradu bivšem kolonu i ustupiti je na obradu novom kolonu. Tako se stari kolon našao bez egzistencijal-nih uvjeta, te je bio prisiljen migrirati kao manualni radnik prema industrij-skim centrima Monarhije, ili još češće, u prekomorske zemlje.

Za stanovnike mnogih dalmatinskih otoka *propadanje jedrenjaštva* u drugoj polovici 19. stoljeća značilo je prekid vjekovne tradicije i vještine koja je proslavila i pridonijela visokom ugledu našeg pomorstva u svijetu.

Za neke otoke i otočna naselja pomorstvo je značilo blagostanje, kontakt stanovništva sa svjetskim civilizacijskim tokovima i mogućnost odvajanja od neizvjesnih uvjeta agrarne proizvodnje. Pomorstvo je na nekim otocima izvršilo toliko upadljive promjene (prvenstveno ekonomske i kulturne), da je Rubić, dijeleći jadranske otoke po funkciji (16 : 78) izvjestan broj otoka svrstao u grupu »otoka pomoraca«.

U zadarskom arhipelagu dominantno mjesto u pomorskoj tradiciji nesumnjivo pripada otoku Silbi, čije se pomorstvo nalazi na vrhuncu svoje snage sredinom prošlog stoljeća.⁵

U odnosu na ostala brodersko-pomorska mjesta zadarsko-šibenske regije druge polovine 19. stoljeća, Silba je sa 2.800 tona brodske nosivosti predvodila u kategoriji brodova velike obalne i druge plovidbe. Iza nje slijedila je Premuda sa 570 tona nosivosti, na trećem mjestu nalazilo se brodarstvo Zadra, a na četvrtom Šibenika. Po značenju brodske tonaže na petom se mjestu nalazio Zlarin sa 447 tona nosivosti (7 : 280). Dakle, unutar pet vodećih pomorskih centara šibensko-zadarskog područja, izuzevši regionalne centre: Šibenik i Zadar, pomorstvo se afirmiralo na malim, pa čak i udaljenim otocima ovih arhipelaga.

Osim navedenih, u grupu otoka bogate jedrenjačke tradicije još pripadaju: Ist, Olib, Iž i Ugljan. Na ovim zadarskim otocima, osjetni se dio stanovništva bavio pomorstvom. Takav poziv tražio je posjedovanje solidnog stručnog pomorskog znanja, pa se na ovom području formirala privatna pomorska škola na Silbi (postojala je još na Hvaru).

Koliki je broj stanovnika direktno ovisio o jedrenjaštvu govori primjer Silbe, gdje je u drugoj polovini 19. stoljeća u jednoj sezoni zabilježeno 54 paruna (vlasnika i suvlasnika brodova) i jačih brodovlasnika. Njima treba još pribrojiti kapetane i ostalo brodersko osoblje (17 : 107), iz čega slijedi da je preko 10% ovih otočana bilo vlasnikom broda, ili imalo neko unosno pomorsko zanimanje. Daljnjom konstrukcijom možemo pretpostaviti da je na Silbi preko 50% stanovništva (pomorci i njihovi izdržavani članovi obitelji) živjelo od ove privredne djelatnosti.

Pojava parobroda i prvih parobrodarskih linija koje su plovile i pristajale do u najmanje luke, relativno su brzo istisnule iz prometa male jedrenjačke flote dalmatinskih otoka. Razjedinjeni brodovlasnici, malog kapitala, čiji su pomorci imali veliko iskustvo za plovidbu jedrenjacima, nisu bili sposobni prihvatiti trku s parobrodarskim kompanijama, ponajprije oni iz luka sjevernog Jadrana. Jedrenjaštvo se počelo gasiti. Vodeće, silbansko, imalo je najstremiji pad (zbog strukture brodova — prevladavali su brodovi duge plovidbe), mada i u ovom razdoblju možemo pronaći neke minijaturne otočne flote koje jačaju. Potkraj 19. stoljeća najjače pomorsko mjesto zadarsko-šibenskog područja postaje Zlarin, a uz njega Pag, Dugi Otok, a početkom stoljeća afirmira se brodarstvo Oliba, Iža, Kukljice (Ugljan) i Vrgade. Nakon Prvoga svjetskog rata možemo pratiti uspon pomorstva na otoku Istu (17 : 109).

Od velikih srednjodalmatinskih otoka krajem 19. stoljeća pomorski procvat doživljavaju priobalna naselja otoka Brača i Hvara, dok je otprije vrlo cijenjeno bilo korčulansko pomorstvo.

⁵ To je bio drugi uspon silbanskog pomorstva, koji je uslijedio nakon krize uzrokovane Napoleonovim ratovima (op. I. L.).

Na Braču se devetnaest porodica bavilo dugom plovidbom i na tom je poslu pretežno angažiralo suotočno stanovništvo. Pomorstvo Brača poznatije je po brodovlju obalne plovidbe specijalizirane za otkup i transport vina, što je u direktnoj vezi s tadašnjom osnovnom djelatnošću ovih otočana. Pojavom modernijih brodova, te krizom vinogradarstva, ovi brodovi nestaju, tako da ih je 1910. registrirano samo 30% od broja petnaestak godina ranije.

»Propadanje i nazadovanje jedrenjaka duge i obalne plovidbe nije se samo odrazilo na vlasnike brodova, već i na veliki broj bračkih porodica, čiji su članovi bili zaposleni kao mornari ili kapetani na tim brodovima. U krizi jedrenjaštva i oni su ostali bez posla, pa su i oni morali tražiti zaposlenje izvan otoka« (6 : 44).

Centralna pomorska mjesta otoka Hvara bila su Jelsa i Stari Grad, u kojima su djelovale privatne pomorske škole, i brodogradilišta u Starom Gradu i Hvaru. Dok je jelšansko i starigradsko pomorstvo počivalo na vlastitoj floti, hvarski pomorci, nemajući svoje brodove, zapošljavaju se još vrlo rano na brodovima stranih zastava (Trst, Genova, Napulj itd.). Ploveći na preoceanskim brodovima napuštaju svoje zanimanje i aktiviraju se u nekoj imigracijskoj prekomorskoj zemlji.

Koliko su slabe šanse za zapošljavanje naših otočana u krizi jedrenjaštva govori primjer Lučkog ureda u Starome Gradu (Hvar) koji je u razdoblju 1870—1873. izdao 1.185 pomorskih knjižica za pravo plovidbe na stranim brodovima (14 : 207). Slična situacija bila je i u ostalim pomorskim centrima tradicionalne jedrenjačke plovidbe, gdje je ukidanjem jedrenjačkih linija glavnina pomoraca ostala bez posla te ga nastoji naći izvan svoga otoka.

Pomorstvo Korčule, kao i jedrenjaštvo dubrovačkih otoka znatno je ovisilo o pelješačkom pomorstvu, odnosno pomorstvu grada Dubrnika. Propast njihovih jedrenjačkih flota izazvala je krizu pomorstva identičnu onoj u Dubrovniku i Orebiću, koja se postupno prevladavala preorijentacijom na parobrodarstvo ili na popratna pomorska zanimanja (pomorska agentura, pilotaža, osiguranje itd.), tako da na prijelazu stoljeća možemo naći vrlo mnogo bivših pomoraca ovih područja i u najudaljenijim pomorskim destinacijama (Argentin, Panami, Suez, Carigradu itd.).

Kriza brodogradnje direktna je posljedica potiskivanja jedrenjačkog pomorstva. Kapaciteti i tehnologija otočnih brodogradilišta odgovarala je funkcijama razdobljenoga jadranskog brodarstva. Još je Venecija određivala našim brodogradilištima maksimalnu tonažu brodova koju su smjeli graditi, tako da je između ostalog i taj venecijanski protekcijski akt djelomice utjecao na kapacitete brodogradilišta.

Tradicija višestoljetnog graditeljstva drvenih brodova popratno je razvila specifične zanate za pojedine procese gradnje broda (stolarstvo, užarstvo, jedriljarstvo, itd.), tako da su s propašću klasične brodogradnje počeli izumirati i ovi zanati.

Pojavom parobroda i željeznih brodova prestajala je potražnja za tipovima drvenih brodova naših brodograditelja, te su brodogradilišta i njeni radnici ostali bez posla. Neka su brodogradilišta prebrodila krizu preorijentacijom na specijaliziranu izgradnju pojedinih manjih tipova drvenih brodova, tako da višestoljetni rad nastavljaaju sve do današnjih dana (Korčulanska i betinjanska brodogradnja). Mnoga su nažalost nestala (Silba, Milna na Braču, Stari Grad, Lopud i dr.), ali je ostala otočna onomastika koja rječito govori čime su se nekad bavili njeni stanovnici (Kalafatić, Kalafatović, Parun, Galijatović itd.).

Propašću brodogradnje, brodograđevni su se radnici mogli preorijentirati (vratiti) poljoprivredi, ili nastaviti rad u brodogradilištima suvremenijih

tehnologija koja su se počela razvijati u centrima priobalja (Split, Rijeka, Trogir, Pula itd.).

Srednjovjekovno *vađenje koralja* na našoj obali i otocima bilo je razvijeno u Dubrovniku, Koločepu, Lopudu, Lastovu, Zadru, a u novije vrijeme u Sibeniku i pripadajućim otocima: Zlarinu i Krapnju. Od 14. stoljeća, kad nalazimo prve pisane tragove o vađenju koralja (20 : 20), koraljarstvo je postupno nestajalo na području Dubrovačke Republike (18. stoljeće), a sve se više afirmiralo na šibenskom području.

Lov koralja za vrijeme austrijske vladavine proglašen je vlasništvom države, pa su koraljarski brodovi (»družine«) morali plaćati državi relativno visoke takse za pravo eksploatacije. Sredinom 19. stoljeća, Zlarinjani, vodeći koraljari istočne obale Jadrana, posjedovali su 16 brodova za vađenje koralja, međutim, znatni dio zarade prelijevao se u državnu kasu. Tek je godine 1868. Austrija proglasila vađenje koralja pravom privatnika kako bi spriječila napuštanje tog zanimanja što su ga sve više potiskivali talijanski konkurenti. Taj državni akt nije bio toliko djelotvoran da zaustavi gašenje zlarinskog koraljarstva kojim se u to vrijeme bavilo oko sedamdesetak muškaraca. Za neke zlarinske obitelji koraljarstvo je predstavljalo prvotnu akumulaciju na čijoj će se osnovi osamdesetih godina izdići zlarinsko pomorstvo. Definitivni udarac koraljarstvo doživljava na prijelazu stoljeća, kada je na području Sicilije otkriveno takvo nalazište, koje je uz prodor jeftinijeg japanskog koralja, zasitilo evropsko tržište i izazvalo nagli pad cijene. Malim koraljarskim privredama, kao što je zlarinska, vađenje koralja postaje nerentabilno, a jadranski se koraljar morao preorijentirati na drugi vid zarade, ili pak na iseljništvo (1 : 162).

Govoreći o zlarinskom koraljarstvu kao vrlo rijetkom zanimanju, kojeg je pad izazvao iseljeničke tendencije ovog otoka, ne smije se zanemariti i zanimanje susjednog otoka Krapnja, čije se stanovništvo sve do Drugoga svjetskog rata vrlo intenzivno bavilo spužvarstvom. Orijentacija prema ovom specifičnom zanimanju proizišla je iz gospodarske situacije otoka, koji gotovo nema obradivog zemljišta, a poljoprivredne obitelji posjedovale su zemlju na kopnu (područje Brodarice ili još dalje). Zato se stanovništvo Krapnja orijentiralo prema moru i spužvarstvu. Vrhunac djelatnosti možemo locirati u kasnijem međuratnom razdoblju, nakon čega, pojavom umjetnih sirovina potražnja za prirodnim spužvama opada, što izaziva promjene u profesiji Krapljana.

2.2. Vojno-politički uzroci otočnih emigracija

Godine 1852. Austrija prvi put vrši popis svih vojnih obveznika, tako da se mlade otočno stanovništvo našlo u situaciji da bude pozvano na dugotrajno služenje, najčešće mornaričkog vojnog roka. Teško se mireći s ovom situacijom, a između ostalog, ne prihvaćajući austro-ugarske *vojno-političke interese* kao vlastite, dalmatinski mladići nastoje izbjeći nametnutu obavezu. Jedan od najčešćih načina bila je emigracija, koja je započinjala traženjem zaposlenja na nekom od transoceanskih brodova, a završila u Novom Svijetu, gdje su se emigranti iskrcavali i započinjali novi život.

Emigracijski duh potakla je i »zlatna groznica« sredinom prošlog stoljeća, tako da je u tom razdoblju najčešće odredište migracijskog pravca bila Kalifornija.

Revolucionarna i burna godina 1848. ostavila je tragove i na demografskoj slici dalmatinskih otoka, mada pojačano postrevolucionarno emigriranje dosad nije dovoljno povijesno i demografski istraženo.⁶

Naši mornari bježali su i s ratnih vojnih brodova koji su posjećivali strane države. Tako se spominje bijeg »nekoliko mladih Dalmatinaca« pri posjetu austrijske fregate »Novare« Novom Zelandu (1857) (5:14) a bitka kod Visa (1866) u kojoj su na obje strane (austrijske i talijanske) sudjelovali hrvatski vojnici uvjerala je naše mornare da služe isključivo vojnim i političkim potrebama stranih osvajača.

Strahujući od novačenja, najvitalnije otočno stanovništvo bježalo je preko oceana, što je izazvalo ekonomske i demografske posljedice u otočnom životu. Odlazilo je stanovništvo na pragu aktivnosti, a pošto su bježali mlađi neoženjeni muškarci, povećavala se ionako već visoka stopa feminiteta i sužavala fertilni kontingent.

Zatečeno stanje poljoprivrednog domaćinstva nastalo emigracijom vojno-političkih migranata ovako je opisao brački dopisnik lista »Jedinstvo« (1910): »... To je cvijet mladosti koji mora 3 ili 4 godine vojničkovati. Oni su potrebni kući da je izvuku od bijede (to je vrijeme krize vinogradarstva, op. I. L.). Da bi kući pomogli idu u svijet...« Vojni sudovi dizali su optužbe i sudili onima za koje su utvrdili da su pomagali bjeguncima-vojnim obveznicima.

Problem iseljništva i njegove posljedice izložili su dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću u Beču, kada je, između ostalog, šibenski predstavnik izjavio da je Vijeće počelo razmatrati iseljenički problem tek onda kada se »gospodin ministar rata pobjao da ne ostane bez vojnika«.⁷

U predratnoj Jugoslaviji emigriranje uzrokovano vojno-političkim razlozima nema one dimenzije koje je imalo u vrijeme Ausro-ugarske monarhije.

2.3. Pojedinačni uzroci migracija

Brojnost ekonomskih uzroka emigracija, među kojima prevladava agrarna prenaseljenost, kriza proizvodnje i plasmana vina, nestajanje i proizvodnja jedrenjaka, gašenje tradicionalnih zanata i znimanja pojedinih otočana, te utjecaj vojno-političkih momenata formirali su ekonomske i vojno-političke tipove migracija. Kad govorimo o ovim fenomenima uzroka migracija prvenstveno se zadržavamo u sferi potisnih faktora migracija. Međutim, unatoč jakim »push« faktorima, emigracijski procesi 19. i ranoga 20. stoljeća pod snažnim su utjecajem privlačnih faktora mladih industrijskih centara priobalja, kontinentalnih središta Austro-Ugarske i snažnoga industrijskog poleta i adekvatno tome, potražnje za radnom snagom kapitalističkih imigracijskih zemalja.

Osim ovog tipa ekonomskih, a rjeđe političkih migranata, u emigracijskom kontingentu mogu se susresti otočani koji u imigracijskom odredištu traže mogućnost obrazovanja i širenja znanstvenih horizonata. Njihovim odlaskom, otočna duhovna i kulturna baza slabi, što negativno utječe na demografska kretanja potičući daljnje procese iseljavanja i depopulacije.

Kao i kod ekonomskih migracija i u slučaju migracija kojima je cilj daljnje obrazovanje člana domaćinstva možemo zateći »delegirane« migrante, gdje cjelokupno domaćinstvo izdvaja sredstva za školovanje isključivo muškog

⁶ »Kako se vidi pad (stanovništva, op. I. L.) je i u samom Zlarinu osjetan (od 1791 stanovnika godine 1848. na 1688 stanovnika godine 1849), ali procentualno nije veći od prosječnog pada što su ga zbivanja oko četrdeset osme i drugdje izazvala« (19:186).

⁷ »Hrvatska misao«, Šibenik, br. 42/6, XII, 1913.

člana koji se pod određenim uvjetima školuje (odriče se prava na nasljedstvo), i potom napušta matični otok.

Uoči Drugoga svjetskog rata rijetke su srednje škole po dalmatinskim otocima. U obalnim centrima nisu još osnovane ni više škole, a kamoli fakulteti, stoga darovitiji i imućniji pojedinci odlaze na studije u inozemstvo, najčešće u Italiju, Beč, Prag itd. te u Zagreb. Poslije studija rijetki se od njih vraćaju u Dalmaciju, a gotovo nitko na rodni otok.

Jedan od uzroka trajnog napuštanja otoka jest i bračna veza s partnerom neotočaninom koji nije voljan živjeti u težim otočnim uvjetima.⁸

Od ostalih, atipičnih uzroka migracija, možemo napomenuti i migracije vezane uz obavljanje neke od državnih službi (vojne, policijske, činovničke itd.) koje su bile karakterističnije u međuratnoj Jugoslaviji nego u Austro-Ugarskoj.

Druga polovina 19. stoljeća i prva polovina 20. za dalmatinske otoke predstavljaju jednu od najznačajnijih etapa njihove duge demografske prošlosti. U tom periodu ovaj prostor doživljava kulminaciju broja stanovnika, ali uskoro pod utjecajem ekonomskih i ostalih, za kretanje stanovništva relevantnih faktora, nastupaju depopulacijski procesi. Depopulaciju u prvom redu uzrokuje mehanički odljev stanovništva (emigracija), nakon čega slijedi denatalitet. Depopulacija se nastavlja i nakon Drugog svjetskog rata, te je možemo smatrati osnovnom karakteristikom kretanja stanovništva dalmatinskog otočja 20. stoljeća.

LITERATURA:

1. Basioli, Josip. »Koraljari na našim obalama Jadrana«, Radovi IJAZU u Zadru, sv. XV, Zadar, 1968.
2. Bićanić, Rudolf. »Pregled teorija o agrarnoj prenapučenosti«, *Sociologija sela*, br. 23/24, Zagreb, 1969.
3. Bićanić, Rudolf. »Agrarna prenapučenost«, *Gospodarska sloga*, Zagreb, 1939.
4. Cvijić, Jovan. »Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje«, Hrvatski štamparski zavod D.D., Zagreb, 1922.
5. Čizmić, Ivan. »Iz Dalmacije u Novi Zeland«, *Globus*, Zagreb, 1981.
6. Derado, Klement i Čizmić, Ivan. »Iseljenici otoka Brača«, Brački zbornik, br. 13, Zagreb, 1982.
7. Fio, Oliver. »Pomorstvo zadarsko-šibenske regije u drugoj polovini XIX st.«, Radovi IJAZU u Zadru, sv. 1, Zadar, 1954.
8. Friganović, Mladen. »Stanovništvo šibenskog primorja«, *Geografski glasnik*, br. 24, Zagreb, 1962.
9. Jutrović, Andro. »Kretanje stanovništva na srednjedalmatinskim otocima u zadnjih 100 godina«, *Geografski glasnik*, XIV—XV, 1952/53, Zagreb.
10. Kalogjera, Ante. »Otok Korčula«, Radovi geografskog instituta u Zagrebu, sv. 8, Zagreb, 1969.
11. Korenčić, Mirko. »Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971«, JAZU, Zagreb, 1979.
12. Lajić, Ivan. »Agrarna gustoća i vanjske migracije poljoprivrednog stanovništva«, *Sociologija sela*, br. 99/100, Zagreb, 1988.

⁸ Ovaj uzrok iseljenja prisutan je i u današnje vrijeme i naročito se odražava na biološku reprodukciju stanovnika otoka (op. I. L.).

13. Marković, Petar i Simonović, Dragoljub. »*Ekonomika poljoprivrede*«, Savremena administracija, Beograd, 1973.
14. Mirković, Mijo. »*Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*«, Nakladni zavod Zagreb, 1950.
15. Novak, Grga. »*Hvar kroz stoljeća*«, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1971.
16. Ožanić, Stanko. »*Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*«, Društvo agronoma NRH, Split, 1955.
17. Rubić, Ivo. »*Naši otoci na Jadranu*«, Split, 1952.
18. Starešina, Petar. »*Pomorstvo Silbe*«, Radovi IJAZU u Zadru, Zadar, 1972.
19. Stražičić, Nikola. »*Otok Mljet*«, Radovi geografskog instituta u Zagrebu, sv. 8, Zagreb, 1969.
20. Stulli, Bernard. »*Povijest Zlarina*«, Zavod za istraživanje folkloru, Zagreb, 1982.
21. Tadić, Jorjo. »*Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*«, knj. I, Zbornik za istoriju i književnost srpskog naroda, Beograd, 1935.

THE EFFECTS OF SOCIO-ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CHANGES ON
OUT-MIGRATION FROM THE DALMATIAN ISLANDS IN THE 19TH AND
THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY

Out-migration from the Dalmatian islands became massive towards the end of the 19th century and has continued throughout the 20th century. In the first half of the analysed time-period overseas migration prevailed, whereas between the two wars Yugoslav and European destinations dominated. Out-migration from the islands was mainly due to economic reasons, although in certain periods non-economic reasons were important. Besides the usual causes of migration among agricultural populations, on the Dalmatian islands specific causes were present (the crisis of sailing-ships, in shipbuilding and related trades, the degeneration of wine-growing, spongediving etc.).